

پیراهن ناعلی

جلوه‌ای از تجلی عشق و اخلاص هنرمند وارسته‌ی اسلامی را می‌توان در شیوه‌ی به کارگیری هنر والا و مقدس خوشنویسی بر پارچه‌ها مشاهده نمود. پارچه‌هایی که در طول تاریخ هنر اسلامی با هنر خطاطی درهم آمیخته و علاوه بر ارزش هنری ویژه، بیانگر مسائل تاریخی، سیاسی و عقیدتی می‌باشند. مانند پارچه‌هایی که با کتابت شامل تاریخ بافت، محل بافت و نام هنرمند که به عنوان منبع مهم و ارزشمندی جهت بررسی ویژگی‌های هنری دوره‌ای خاص و به منظور ارتباط آن با سایر هنرهای هم‌عصر خود محسوب می‌شوند. گروه دیگری از پارچه‌های کتیبه‌دار، بیانگر موضوعات مهم تاریخی و سیاسی بوده و بدین لحاظ منبع و مأخذ مهمی به شمار می‌روند از جمله پارچه‌های معروف به طراز در زمره این گروه قرار می‌گیرند. تهیه‌ی پارچه‌های طراز در دوران‌های مختلف اسلامی در سرزمین‌های اسلامی و همچنین در ایران به‌خصوص در قرون اولیه‌ی اسلام و دوره‌ی سلجوقی و ایلخانی بسیار متداول بود. لازم به ذکر است که اطلاق نام طراز به این نوع پارچه‌ها به جهت حاشیه‌ای مشتعل بر کتیبه‌ای است که یا در بافت پارچه انجام می‌گرفت و یا به صورت دوخته‌دوزی بر روی پارچه بود.^۱ و به دلیل این حاشیه، پارچه را طراز می‌گفتند. این خلدون نیز از این نوع پارچه به عنوان شکوه و عظمت و شیوه‌ی متداول دولت‌ها نام برده است. معمولاً مضمون کتیبه‌های طراز شامل نام خلیفه یا سلطان و شعارهای خاص بود که از این نظر مشابه با مضامین سکه‌های اسلامی است و برای هر سلطان و صاحب قدرتی، تهیه‌ی آن پس از ضرب سکه و خواندن خطبه اهمیت فراوانی داشته است.^۲ سلطان با اهداء این جامه، به شخص مورد نظر قدرت می‌بخشید و با پس‌گیری آن، وی را از مقام خلع ید می‌کرده است. اهمیت تهیه و بافت این نوع پارچه تا جایی بود که کارگاه‌های تولید آن جزء قصر خلفا و سلاطین بود و مسؤول آن که صاحب طراز نام داشت از افراد خاص و مورد اطمینان انتخاب می‌شد و در واقع این شغل از مناصب مهم درباری محسوب می‌شد. به لحاظ مفصل بودن بحث طراز در این جا به همین موضوع بسنده می‌کنیم که کتیبه‌های این نوع پارچه‌ها منبع مهمی جهت شناخت بسیاری از مسائل تاریخی محسوب می‌گردند.^۳ گروه دیگری از پارچه‌های کتیبه‌دار، مربوط به قرون مختلف اسلامی که تعداد قابل توجهی از آن‌ها باقی مانده است دارای کتیبه‌هایی شامل آیات مختلف قرآن کریم، ادعیه، احادیث و اشعار هستند. در میان این گروه پارچه‌هایی وجود دارند که بنابر شواهد موجود و نوع کاربردشان جنبه‌ی حرز و دعا و تعویذ^۴ را دارند.

جامه‌هایی که اکثراً به شکل بلوزهای گشاد (تونیک) هستند و بنابر شواهد موجود و وجود نمونه‌های مختلف که مربوط به دوره‌ی صفویه و قاجاریه می‌شوند، در زمره‌ی این گروه قرار می‌گیرند و کاملاً جنبه‌ی تعویذ دارند. بر سراسر این البسه در ترکیبی از نقوش و طرح‌های هندسی و گیاهی و گاه اسلیمی، به خطوط مختلف مانند کوفی، نسخ، ثلث،

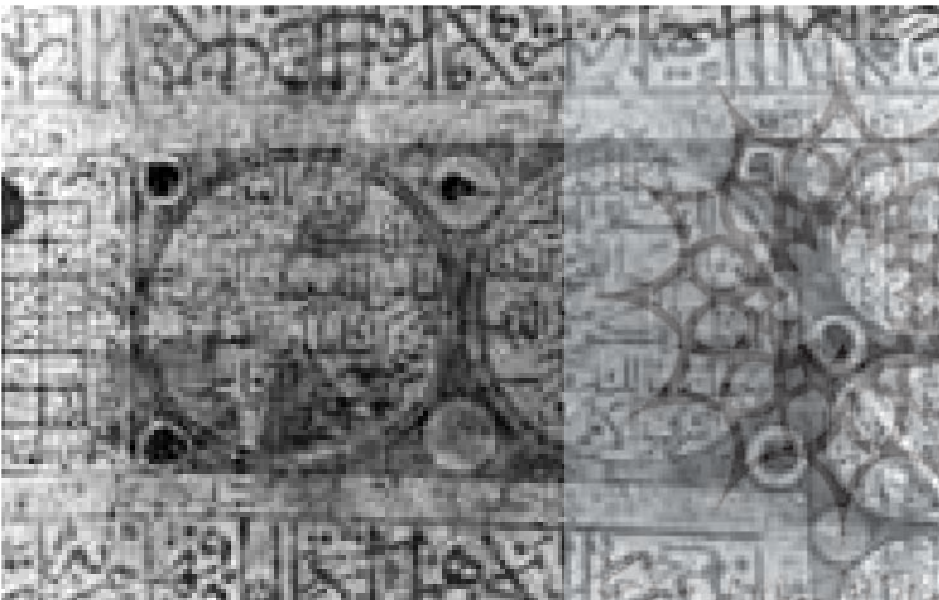

پیراهن فتح (آیه الکرسی)، مربوط به شاه عباس اول

یا جامه فتح

زهرة روح فر

۱. سیاه که از ترکیب زاج^۱ سیاه و صمغ و آب به دست می‌آید.
۲. لاجوردی از ترکیب نیل و جوهر گوگرد و شیرۀ انگور و گلیسیرین.
۳. قرمز از گل سرخ و یا قرمزخانه و زاج سفید و کتیرا و روغن کنجد.^۲
۴. سبز از ترکیب زاج سفید، نیل و زردچوبه و کتیرا و گلیسیرین.
۵. زر که از حل کردن طلا در تیزآب حاصل می‌شود. بر حواشی این جامه سوره‌ی شعراء، زخرف، آل عمران و کهف نوشته شده است. و درون قالب‌های دایره‌ای متصل به هم که به شکل یک ردیف حاشیه متن اصلی را مشخص نموده‌اند و همچنین طرح‌های شطرنجی شکل کوچک در دو طرف سینه دعای جوشن کبیر و اسماء حسنی نوشته شده است.

رنگ ثابت شود. به این ترتیب که اگر پارچه‌ی قلمکار چهار رنگ دارد چون سیاه، آبی، قرمز و زرد، اول نقوشی را که قرار است به رنگ سیاه باشد روی پارچه مهر می‌زنند و پس از آن پارچه را در محلول مذکور می‌شویند و پس از خشک شدن رنگ قرمز به همین ترتیب، یعنی چهار بار عمل ثبات بخشیدن به رنگ صورت می‌گیرد. منظور از توضیح در مورد پارچه‌های قلمکار این است که صنعت قلمکار از نظر تکنیک چند نوع است که یک نوع آن معرف به قلمکار قلمی^۳ است یعنی پارچه‌ی قلمکاری که نقوش آن صرفاً کتیبه است و نوشته‌ها به وسیله‌ی قالب‌های چوبی که قبلاً متن کتیبه‌ها روی آن کنده‌کاری شده است به شیوه‌ی قلمکارهای معمولی در رنگ فرو برده می‌شود و بر پارچه مهر می‌زنند و این احتمال داده می‌شود که شاید جامه‌های مورد نظر نیز به روش قلمکار قلمی تهیه شده باشند. ولی با توجه به کثرت و تراکم و تنوع خطوط و رنگ‌های به کار

رفته شده در پیراهن فوق چنین امری یعنی استفاده از قالب‌های چوبی با این همه کثرت و تنوع امری بعید به نظر می‌رسد.

پیراهن مورد نظر با هفت حاشیه احتمالاً مبتنی بر مبانی عقیدتی و تقدسی عدد هفت است. این هفت حاشیه در جلو و پشت و هم چنین آستین‌ها ادامه می‌یابد. دو عدد از این حواشی پهن و به خط ثلث و با قلم لاجورد و زر بر آن کتیبه نوشته شده و پنج حاشیه آن

باریک هستند که به خط نسخ و قلم قرمز و سیاه و لاجورد آیات مختلفی از قرآن بر روی آن نگاشته شده است. لازم به ذکر است که خطوط به کار رفته روی این لباس عبارت‌اند از کوفی، نسخ، نسخ غبار (نسخ بسیار ریز شبیه غبار) و ثلث که در قسمت‌های مختلف به کار رفته‌اند. پس از حواشی مذکور متن اصلی پارچه شروع می‌شود که در دو طرف به شکل مستطیلی با حاشیه‌ای مشتمل بر قالب‌های دایره‌ای کوچک متصل به هم که سراسر پوشیده از نوشته است، مشخص شده و داخل متن نیز با اشکال و طرح‌های هندسی مختلف مثل مستطیل، مربع، لوزی و خانه‌های شطرنجی کوچک تزئین گردیده است و هر یک از آن‌ها نیز پوشیده از کتیبه می‌باشند.

رنگ‌هایی که جهت کتابت بر روی این پارچه به کار رفته عبارت‌اند از: سیاه، لاجوردی، قرمز، سبز و زرد که به روش‌های زیر تهیه می‌شوند.

تعلیق و غبار و غالباً با قلم زر، لاجورد، سیاه و قرمز آیات مختلفی از قرآن کریم و ادعیه کتابت شده است. این جامه‌ها معروف به جامه‌ی فتح یا آیة‌الکرسی هستند که معمولاً در هنگام گرفتاری و بیماری از آن استفاده می‌شد و یا هنگام کارزار آن را در زیر زره بر تن می‌کردند. آیات نوشته شده بر این البسه غالباً مرتبط با فتح و ظفر مانند سوره‌ی فتح و ادعیه‌ی مرتبط با حفاظت در مقابل بلاها و غلبه بر دشمنان است.^۴

اگر بارد به فرقم تیر آتش سر نمی‌پیچم که بر تن جامه‌ی فتحی ز نقش بویا دارم لازم به ذکر است^۵ که در افواه این نوع البسه معروف به پیراهن نادعلی نیز بودند، چنان که بر برخی از انواع این جامه‌ها شعر نادعلی نیز نوشته شده است.

نمونه‌ی بسیار جالب این نوع جامه‌ها با استناد به کتیبه‌ی روی آن، متعلق به شاه عباس بوده است که در گنجینه‌ی دوران اسلامی موزه‌ی ملی ایران نگهداری می‌شود که در این جا به شرح آن می‌پردازیم.

این لباس به شکل یک تونیک با آستین‌های بلند و گشاد به طول ۸۸ سانتی‌متر و عرض ۸۲ سانتی‌متر می‌باشد. قبل از پرداختن به جزئیات و کتیبه‌های موجود روی این پیراهن لازم است که به روش آماده‌سازی پارچه‌ی آن جهت کتیبه‌نویسی که از تکنیک ویژه‌ای برخوردار است، پرداخته شود. آماده‌سازی پارچه‌ی این البسه در دو مرحله صورت می‌گیرد. مرحله‌ی اول همانند شیوه‌ی آماده‌سازی پارچه‌های قلمکار است که قبل از نقش‌اندازی و مهرزدن روی پارچه انجام می‌گیرد. پارچه‌ها بیشتر از نوع کتان، کرباس و نوعی کرباس ریزبافت به نام ناشور^۶ و ندرتاً از پارچه‌ی ابریشم است. پیراهن مورد اشاره از جنس ناشور است. به هر صورت پارچه‌ی مورد نظر را اول با آب شیرین و ترکیبی از پوست انار و مازو و گزبار^۷ می‌شویند. ابتدا آن را در محلولی از مواد فوق برای چند ساعت خیس کرده و سپس می‌شویند که اصطلاحاً به این عمل، مازو کردن می‌گویند که در اثر آن پارچه رنگ سفید خود را از دست داده و رنگ نخودی پیدا می‌کند. سپس پارچه را خشک و در زیر وزنه‌های سنگی سنگین آن را پرس می‌کنند تا کاملاً صاف شود. در این مرحله پارچه آماده‌ی نقش‌اندازی می‌شود. در مورد پارچه‌هایی که کتابت روی آن‌ها انجام می‌پذیرد، مرحله‌ی دیگری نیز شامل آهار زدن به وسیله‌ی نشاسته، سریشم و یا اسپرزه وجود دارد تا اینکه پارچه مانند کاغذ آماده‌ی نوشتن گردد. پارچه‌هایی که به منظور قلمکار آماده می‌شوند توسط قالب‌های چوبی که نقوش مختلفی بر روی هر یک از آن‌ها کنده‌کاری شده در رنگ فرو برده می‌شوند و روی پارچه مثل عمل مهر زدن، نقش‌اندازی می‌کنند. معمولاً جهت کاربرد هر رنگ قالبی مجزا وجود دارد، یعنی قالبی که با آن رنگ سیاه را روی پارچه نقش می‌اندازند و جهت نقوشی به رنگ قرمز از آن استفاده نمی‌کنند. پس از کاربرد هر رنگ بر روی پارچه آن را در محلولی از روناس و پوست انار و در حرارتی بین ۷۰ تا ۱۰۰ درجه می‌جوشانند تا

متن لباس با طرح‌های هندسی مختلف مانند مستطیل، لوزی و دایره، تزیین شده که هر یک مانند قابی دربرگیرنده‌ی کتیبه‌ای می‌باشند. درون دو قاب لوزی شکل در دو طرف سینه به خط کوفی و قلم زر، در یکی آیه‌ی ۱۳۷ سوره‌ی بقره و در دیگری آیه‌ی ۶۴ و سوره‌ی یوسف نوشته شده است. داخل قاب‌های مستطیلی بزرگ‌تر مجدداً به صورت قرینه، آیه‌ی ۳۵ و آیه‌ی ۳۶ سوره‌ی جاثیه و درون کادرهای مستطیل کوچک‌تر آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره‌ی بقره و آیه‌ی ۴۷ سوره‌ی مؤمن کتابت شده است. هم‌چنین داخل چهار کادر مربع کوچک به ترتیب سوره‌ی الکافرون، الاخلاص، الفلق و الناس به خط نسخ غبار نوشته شده است. در فضیلت ذکر این چهار سوره نیز آمده که جهت حفظ از بلایا و گرفتاری‌هاست^۴.

همان‌طور که ذکر شد این پیراهن متعلق به شاه‌عباس بوده، چنان‌که درون دو طرح دایره‌ای شکل بر روی آستین چنین نوشته شده است:

دایرة اول: هو الحفیظ اللهم بارک هذه القمیص الفتح
 للسلطان المعظم المکرم الذی جعله مالک الرقاب اشرف
 الامم
 دایره دوم: ابدته بالعدل و الکریم و البس بلباس یا

قسمتی از حواشی و متن که با قاب‌های مدور و مستطیل و لوزی تزیین شده و سراسر آن پوشیده از کتیبه است.

ذالعرش اعنی للسلطان الصفوی الموسوی العباس
 الحسینی

علاوه بر این مجدداً در انتهای یکی از حواشی نیز نام عباس بن صفی آمده است. در این جا لازم است که راجع به محل تهیه‌ی این پیراهن توضیحی ارائه شود. می‌دانیم اصفهان از دوره‌ی صفویه به بعد یکی از مهم‌ترین مراکز تولید پارچه‌هایی با این تکنیک (قلمکار) به شمار می‌رود. علاوه بر این زمانی که شاه عباس اصفهان را به عنوان پایتخت انتخاب نمود، کانون فرهنگی - هنری بزرگی در این شهر به وجود آورد و کلیه‌ی هنرمندان و استادان رشته‌های مختلف هنری از جمله خطاطان، نقاشان، بافندگان، مذهبان، فلزکاران و معماران را در این کانون گرد آورد. در این مرکز مهم هنری آثار هنری ارزشمندی خلق شد که در پاره‌ای از موارد به خوبی نمایان‌گر ارتباط هنری هنرمندان مختلف با یکدیگر است. این جامه بدون شک در همین کانون فرهنگی - هنری تهیه شده است و به نحوی دلپذیر حاکی از ارتباط هنری میان هنرمندان این صنعت - هنر با هنر خوشنویسی است. به این موضوع نیز اشاره می‌کنم که این اثر هنری بدون رقم است که شاید بتوان دلیل آن را در عشق و اخلاص هنرمند وارسته‌ی آن جستجو نمود که کمال را از آن او دانسته است. در پایان متذکر می‌شوم نمونه‌های دیگری از جامه‌های فتح در موزه‌های مختلف وجود دارد ولی جامه‌ی مورد بحث چه از نظر تکنیک آماده‌سازی پارچه که در دو مرحله صورت پذیرفته و چه از نظر تنوع خطوط و رسایی آن و بسیاری از

ریزه‌کاری‌های هنری اثری متفاوت است.

پاورقی:

۱- لغتنامه دهخدا

۲- عبدالرحمن بن خلدون. مقدمه ابن‌خلدون ج ۱، ترجمه‌ی محمد پروین گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۱۳۳۶ ص ۵۲۶.

3- SERJ.EANT

- R.B ISLAMIC TEXTILES

LIBRAIRIE DU LIBAN 1972 P.19

۴- تعویذ: آن چه از آیات قرآن کریم و دعا نویسند و جهت حصول مقصد و دفع بلا با خود داشته باشند.

لغتنامه دهخدا: ذیل تعویذ

۵- لغتنامه دهخدا ذیل جامه‌ی فتح

۶- نادعلی شعری است از شعائر متصوفه که عبارتند

از:

- نادعلیاً مظهر العجائب تجده عونا لک فی النوائب

- کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی

۷- علایی، علی اکبر. پارچه‌های قلمکار مجله‌ی

هنر و مردم ش ۸۰ ص ۵۳ .

۸ - گزبار: نوعی گیاه بیابانی، لغتنامه دهخدا ذیل

گزبار

۹- قره‌نژاد، حسن. پارچه‌های قلمکار مجله‌ی هنر و

مردم ش ۱۸۳ ص ۶۸ .

۱۰- زاج: که در ساختن مرکب و انعقاد لعاب از آن

استفاده می‌شود چند نوع است: زاج سفید، سرخ، سبز و

زرد. لغتنامه دهخدا ذیل زاج.

۱۱- قره‌نژاد، حسن. همانجا، ص ۶۹ .

۱۲- ثقة الاسلام حاج شیخ عباس قمی، کلیات

مفاتیح الجنان انتشارات قائم ص ۱۸۳ .

۱۳- حاج شیخ عباس قمی، همانجا، ص ۲۳۰ .

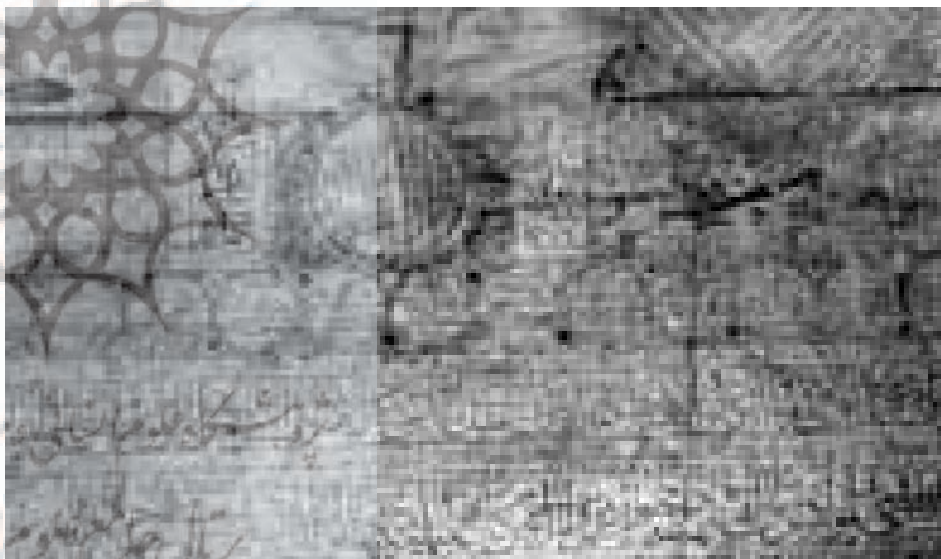
۱۴- حاج شیخ عباس قمی، همانجا، حاشیه ص ۲۶

و ۲۷ .

- لازم می‌دانم جهت خواندن کتیبه به جز چند مورد

که توسط نگارنده خوانده شده از آقای عبدالله قوچانی

تشکر بنمایم.

جامه‌های معروف به جامه‌ی فتح آیت‌الکرسی
 را معمولا در هنگام گرفتاری و بیماری و یا به
 هنگام کارزار بر تن می‌کردند و آیات نوشته
 شده بر این جامه‌ها غالباً مرتبط با فتح و ظفر
 مانند سوره فتح و ادعیه‌ی مرتبط با حفاظت
 در مقابل بلایا و غلبه بر دشمنان بوده است

کتاب ماه هنر فروردین اردیبهشت ۱۳۸۰ ۳۶